

"תל-אביב לבשה מחשוף...": פנינה המשוגעת וגבולות הכרך

דבורה ברנשטיין

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

בסתיו 1938 טיילה אשה צעירה בחוצות תל-אביב. היתה זו עיר ילדותה ונעוריה, אולם עבר כבר עשור מאז שעזבה את העיר ב-1928, ורק עתה חזרה אליה. תל-אביב השתנתה. היא גדלה וצמחה. מבנים קטנים נהרסו ופינו את מקומם לבתי קומות. הצלילים השקטים והמשפחתיים אבדו, ובמקומם – "צלילי תזמורות וצפירות אוטומובילים מתערבים ברעש גלי הים" (בת הכרמל, תרצ"ט). העיר היתה הומה אדם, צפופה ורועשת; בתוך עשור צמח לו כרך, שדחק את הקהילה האינטימית של פעם. את רשמיה ואת קורות שיטוטיה בעיר פרסמה האשה בכתבה בעתון מיוחד,¹ העיתון ה"צהוב" והסנסציוני של שנות השלושים והארבעים. את רשימתה חתמה בשם בת הכרמל. "צועדת אני לאטי, נסחפת בזרם, מסתכלת פה ושם, מביטה ותוהה ושואלת: 'מה שונו פניך, תל-אביבתי?' תל-אביב שינתה את פרצופה, הסירה מעליה את שמלתה הרחבה, הנקייה והפשוטה, ולבשה שמלת-ערב משובצת, בעלת מחשוף מגרה..." (שם).

בלכתה הלאה ראתה המספרת המון רב מצטופף, נשים וגברים, נערות ונערים, קהל הדומה ל"חיה בעלת הרבה עינים סקרניות וצוחקות מלאה סאדיזם ארוור", עומד ומקיף במעגל דמות – "דבר מה בדמות אשה" – "שמלתה בלתי פרופה, שערותיה פזורות ומאובקות, רגליה יחפות ומכוסות אבעבועות מלאות מוגלה. היא יושבת, קמה, צועקת, עושה העוויות משונות בעיניה ובכפיה". "האינך מכירה את פנינה?" שאל אותה בן-לווייתה. "זוהי פנינה המטורפת. חלק ישן-נושן ובלתי-נפרד מדמותה של תל-אביב המתפתחת". הסתכלה המספרת בפניה של האשה המטורפת, ועיניה של זו – "עיני זאבה טורפת" – ננעצו בה. אותה "דמות אשה", "דמות חיה", צפתה בקהל שצפה בה, "מפשילה שמלתה ומגלה את שוקיה עד לתחתוניה הקרועים והעלובים ולוחשת – גבר! בוא! קח אותי!" (שם).

כן, היא הכירה את פנינה. ב-1928 התגוררה פנינה בצריף דל בקרבת מקום מגוריה,

* מאמר זה מבוסס על עבודה ארכיונית בארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב-יפו. ברצוני להודות בחום למנהלת הארכיון, ציונה רו, ולארכיבאית הראשית, נלי ורזבסקי, על עזרתן הבלתי נלאית. על עתון מיוחד, ראו צפרוני 1988.

שם הוקמה עם השנים כיכר צינה דיזנגוף של תל-אביב הכרך. בנעוריה ראתה בת הכרמל את פנינה מדי יום בלכתה לבית הספר, וזכרה אותה כ"בחורה בריאה, שחרחורת, יפה להפליא". יום אחד נכנסה לצריפה של האשה הצעירה ושמעה את סיפורה. פנינה סיפרה לה כי הגיעה לארץ-ישראל לאחר תלאות קשות ברוסיה, הישר אל אחת הקבוצות בגליל. שם נולדה אהבתה הראשונה. "שנינו אהבנו", סיפרה פנינה לתלמידת בית הספר באותם הימים, "גרנו בחדר אחד, לא היה בעולם דבר שרציתי בו יען כי הכל היה לי... עברו שלושה חדשים, וביום בו נודע לי כי עתידה אני להיות אם לילדי, נעלם..." (שם). פנינה עברה העירה, אך לא הצליחה למצוא עבודה. כל דלת נטרקה בפני "האשה המסורבלת, אשר עמדה להיות אם". ההידרדרות היתה בלתי נמנעת, כך סיפרה האשה הצעירה והיפה לנערה, "הקיבה תבעה את שלה והזמן עשה בי את שלו... עברתי מידי גבר אחד לשני, נחליתי וכך אבדתי את דרכי בחיים. קשה להשאר בלי גבר, הטפול הרפואי עולה בכסף, והרצון לחזור למוטב... חלף... וזו אני...". זיכרונות אלו עלו במלוא עוצמתם אצל בת הכרמל, ששאלה: "פנינה, פנינה המסכנה, מה עשו בכך עשר השנים?" (שם).

לבסוף, לפני שהניכור והרדיפה סגרו על הנופלת (הטורפת והנטרפת), נשמע לחש השיגעון, זעקת המיניות המגרה והמאתגרת... ואולם, כל שזעקה זו הצליחה לחולל היה הרצון לסגור את הזועקת, להסירה מעיני הצופים, לאטום את זעקתה. או, כדברי הכותבת, למצוא מקום שאליו אפשר יהיה להכניס אשה אומללה זו לבל תסכול היא עצמה "ולבל יסכול לפחות האזרח הישר, לבל יראה הדור הצעיר הצועד לבית ספרו באשה אומללה זו" (שם). אומללותה של פנינה היתה כבר עובדה נתונה. נותר רק לדון אם על פנינה להישאר "חלק בלתי נפרד מדמותה של תל-אביב המתפתחת", או שמא ניתן להפריד ביניהן. האם ניתן לטהר את תל-אביב ובכך לשמור על "האזרח הישר" ועל "הדור הצעיר"?

כתבתה של בת הכרמל היא כתבה על העיר-הכרך ועל האשה הפרוצה, שסיפורן שזור זה בזה ללא הפרד. תל-אביב שבה שוטטה הכתבת לא היתה עוד הקהילה הקטנה והחובקת שבה גדלה. "תל-אביב שינתה את פרצופה, הסירה מעליה את שמלתה הרחבה, הנקייה והפשוטה, ולבשה שמלת-ערב משובצת, בעלת מחשוף מגרה..." (שם). העיר הזרה, הנוצצת והמנוכרת עיצבה את גורלה של פנינה, ופנינה גילמה בחיותה את מיניותה המנוכרת של העיר.

זהו סיפורה של פריצות — פריצת התום והאמון, פריצת המוסר והקהילה. בסיפור זה, דחקו הניכור והרדיפה את הקהילתיות והמשפחתיות; הזנות דחקה את האהבה ואת המוסר, והשיגעון דחק את התום ואת האמונה.

קורותיה של פנינה ישמשו בהמשך מאמר זה סיפור מסגרת, שלתוכו אשזור מקרים נוספים. אציג את סיפוריהן של נשים רבות אחרות, שגם אם לא שוטטו בחוצות העיר, התנסו בפרק זה או אחר מפרקי חייה של פנינה. אתמקד בשלוש תופעות מרכזיות בחייה של פנינה, שאינן ייחודיות לסיפורה הדרמטי: נטישה, זנות ושיגעון. תופעות אלו התקיימו ביישוב העברי החדש, ובעזרת תיעוד ממקורות שונים אבחן את המשמעויות שהוענקו בו

למיניות בכלל ולמיניות הנשית בפרט. לאחר שאבחן את תוכני הסיפור אעבור לתבניתו, וגם כאן אטען כי תבנית סיפורה של פנינה, המשוגעת הרוקדת בחוצות תל-אביב, מופיעה בסיפורים נוספים ומלמדת אותנו על תפיסת המיניות הנשית בסיפורו של הקולקטיב העברי. פרטי המקרים שיובאו להלן, וכן הטענות והמסקנות שאציג, מתבססים על מחקרי העוסק בחייהן של נשים מהגרות ביישוב היהודי העירוני ובמצבי מצוקה שונים שאפיינו רבות מהן.²

א. נטישת נשים על ידי חבריהן ובעליהן

פנינה נעזבה בידי חברה-אהובה, שנעלם מהקיבוץ ביום שבו שמע כי עתידה היא להיות אם. סיפורי נטישה מצויים למכביר: נטישה על ידי חבר אהוב ואהוב, או נטישה על ידי גבר שטען כי מעולם לא היה קשור לבחורה שחוותה את עצמה כננטשת, וודאי שאינו אחראי לתוצאות יחסים שכלל לא קיים עמה. אולם, על פי תיקי הרשויות הסוציאליות של עיריית תל-אביב, ועד קהילת תל-אביב-יפו ורבנות העיר, נראה כי שכיחים יותר היו המקרים שבהם גבר נשוי נטש את אשתו ואת ילדיו הקטנים. במציאות של תל-אביב בשנות העשרים, השלושים והארבעים, ניתן להבחין בין כמה קטגוריות של נשים נטושות.³ הראשונה, נשים שנשארו בגפן עם צאתן של הבעל לחיפוש אחר פרנסה, מסע שנמשך זמן רב מהמתוכנן והוביל לעתים לניתוק הקשר המשפחתי ואף להקמת משפחה במקום אחר. השנייה, נשים שבעליהן חיפשו מוצא ממסגרת הנישואין ומאחריות הפרנסה וההורות, ונעלמו — עם תואנה כלשהי או

² במאמר זה העדפתי לא להרבות במראי מקום ארכיוניים כדי לא להכביד על הקריאה. רוב החומר הראשוני מתבסס על תיעוד הנמצא בארכיון העיר תל-אביב-יפו (להלן א"ע ת"א), ובמיוחד בתיקי המחלקה לטיפול בילד שעל יד מחלקת החינוך (חטיבה 4) של עיריית תל-אביב-יפו. תיעוד נוסף נמצא בתיקי הרבנות, שהשתייכה למוסדות ועד הקהילה (חטיבה 8).

³ במצבים היסטוריים אחרים שכיחות תופעות אחרות של נטישה (או עגינות), ביניהן גברים שיצאו למלחמה ולא חזרו וגורלם לא נודע, ובני זוג שנמצאו משני צדיו של גבול מדיני, בלי שיוכלו לחצות ולהתאחד מחדש.

בלעדיה, לעתים תוך שלקחו עמם את אמצעי המחיה של המשפחה. ושלישית, נשים שחבריהן עזבו אותן, צעירות שסברו כי מערכת היחסים מבוססת על מחויבות רגשית עמוקה, אולם כאשר נכנסו להיריון נעלם הבחור או הכחיש את אחריותו. כזה היה מצבה של פנינה וכן של אשה נוספת, שגם עליה סופר בעתון מיוחד (תרצ"ז ב). לפי הכתבה, נפלה האשה ממרומי האהבה וננטשה בידי החלוץ האוהב. היתה זו אשה צעירה, בגפה. לא ידוע הרבה על חייה בעיר. מהמעט שתואר בכתבה עולה, שהיתה זו אחת מצעירות וצעירים רבים שחיו בעיר, ללא משפחה גרעינית משלהם, פרנסו את עצמם בעבודות מזדמנות והעבירו את זמנם הפנוי במקומות הבילוי הרבים שזימנה להם תל-אביב — בתי קפה ובתי קולנוע, הרצאות וקונצרטים, טיילת הרברט סמואל ושפת הים. צעירים אלו חיו הרחק ממשפחותיהם, רבים מהם סבלו מבדידות, היטלטלו בין תעסוקה לאבטלה וידעו מצוקה. רבים מהצעירות והצעירים נסמכו זה על זה, בילו בצוותא, לעתים התגוררו יחדיו. כללי ההתנהגות הראויים ביחסים בין אנשים בכלל וביחסים בין המינים בפרט היו עמומים. בכתבה בעתון מיוחד לא צוין שמה של אותה בחורה, כשם שגם היא לא ידעה את שמו המלא של הבחור שאחריו חיפשה, את כתובתו או את מקום עבודתו. בהיותה בהיריון מתקדם, לאחר שנאשה ככל הנראה מדרכי חיפוש אחרות, פנתה לעיריית תל-אביב:

— בעלך ברח ממך? הפקיד שאל.

— לא — השתדלה הבחורה לא להביט בעיני הפקיד — לי אין בעל. בחור יש לי, זאת אומרת, היה לי. הבחור היה בשבילי כאח וכרע. טיילנו יחד. ביקרנו יחד בקולנוע, בתיאטרון ובקונצרטים. היה בא לקחת אותי מן העבודה... אהבתי אוהב עזה... חשבתי שגם הוא אוהב אותי. היינו יחד זמן ידוע, עד שהודעת לי, כי קרה "דבר מה" ואני עתידה להיות אם... הוא חיך חיוך קל, שתק, נשק לי במצחי — והלך. ומאותו הזמן עברו כמה חדשים, ואינני רואה אותו...

— מיהו הבחור שלך? שאל הפקיד.

הבחורה הביטה בתמיהה על השואל וענתה בקול רפה:

מי? בחור ככל הבחורים. שמו יאשה. את שם משפחתו אינני יודעת. גם המקום שם היה גר אינני יודעת, הוא היה בא אלי, ולא אני אליו... בחור יפה, שחרחר. חשבתי, שיתחתן אתי. הוא הבטיח לי גם את זאת. בכל יום אמר: מחר, מחר נדבר על זה... (שם).

כיסוי נרחב לתופעת הנטישה ולהשלכותיה ניתן למצוא, בשפה יבשה יותר, במסמכי הרבנות, העירייה והמחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי.⁴ אל הרבנות פנו נשים כדי למצוא את בעליהן שנעלמו והשאירו אותן עגונות, ואל המוסדות הסוציאליים השונים שהתפתחו ביישוב העברי פנו נשים לעזרה במצוקה הכלכלית החמורה שנקלעו אליה לאחר שנותרו ללא מפרנס.

⁴ מסמכי הרבנות ומחלקות עיריית תל-אביב-יפו נמצאים בארכיון העיר תל-אביב-יפו, ומסמכי המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי נמצאים בארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ).

להלן דוגמה למכתב שנשלח לרבנות יפו-תל-אביב:

לכבוד מעלת הרב הראש הרב עמיאל,

בהמשך לשיחתנו השבוע הנני למסור לכבודו את הפרטים הבאים:

אברהם (אדולף) ד. שנמצא כעת בקושטא ב"הוטל בריסטול" עזב את אשתו ובנו (בן 8) לפני יותר משנתיים וחצי ואיננו גר אתם מאז. ב-14 לאוגוסט 1941 עזב את הארץ מבלי להודיע לאשתו לאן שהוא נוסע וגם במשך כל הזמן לא כתב לה ולא תמך במשפחתו. במקרה נודע כי הוא נמצא כעת בקושטא על פי הכתובת הנ"ל. מבקשים להתקשר לרבנות הראשית בקושטא להשפיע עליו לחזור ארצה אל משפחתו בכדי שאפשר יהיה להשלים ביניהם, אם הוא מסרב לחזור לארץ ולא רוצה לגור ולחיות עם אשתו מבקשים להשפיע עליו שישלח לה גט.⁵

ומכתבה של אידה מ' — מכתב אחד מני רבים שהופנה למחלקה לטיפול בילד בעיריית תל-אביב:

זה מחמש שנים שבעלי עזבני אלמנה חיה עם 3 ילדים. זה שנה תמימה שאני איני שומעת ממנו כלום ואיני יודעת איפה הוא. אני מתפרנסת עמהם משכר עבודתי היומית העולה ל-1.5 לא"י לחודש ואין לי מי שיטפל בילדי הקטנים. העיקר בקשתי הוא בזה בני הקטן שהוא בגיל 4 שנים, הוא מתגולל ברחובות, עזוב ובודד, אין מי שישמור וישגיח עליו... לכן הנני מבקשת בזה מכבוד העירייה הנכבדה לרחם עלי ועל ילדי הקטנים, לתת לבני הקטן מקום מקלט להכניסו לאיזו בית מחסה שהוא שלא יהיה צפוי לההרג או לפול בידי מי שהוא הצודד נפשות.⁶

מכתבים אלו מלמדים כי לנשים שננטשו היה אל מי לפנות, אם כי קשה להעריך עד כמה יכלו גופים אלו להגיש עזרה. מוסדות העירייה, בתיאום עם מוסדות לילדים של ארגוני הנשים, סייעו במציאת מסגרות טיפוליות לילדים, וזאת כדי לאפשר לאמהות לחפש עבודה ולפרנס את עצמן ואת ילדיהן. הרבנות שאפה בעיקר למנוע מצבים של עגיונות ופעלה לאיתור בעלים נוטשים בעזרת פניות הדדיות של רשויות רבניות מכל רחבי העולם.⁷

תופעת הנטישה מוכרת היטב בקורותיהן של קהילות יהודיות, אם כי ברוב המקרים מדובר היה בנטישה של נשים נשואות על ידי בעליהן שהיגרו לתקופות ממושכות. כבר בימי הביניים התבססה כלכלת היהודים באירופה ומחוצה לה בעיקר על מסחר ועל עסקי כספים, שהיו כרוכים בנסיעות ממושכות (גרוסמן תשס"א). גברים רבים נעדרו לפרקי זמן ארוכים ולעתים אף הקימו משפחות חדשות בארצות שאליהן הגיעו. בעיית הנשים היהודיות העגונות העסיקה כבר אז את רבני הקהילות ואת מוסדותיהם (שם). למן סוף המאה ה-19 החמירה התופעה, עם ההגירות היהודיות הגדולות מאירופה לעולם החדש. העיתונות היידי

⁵ 29 במאי 1942, א"ע ת"א, 880-8.

⁶ 7 ביולי 1931, א"ע ת"א, 4-3855.

⁷ כוונת הרבנות היתה להביא למתן גט רשמי, במידת הצורך על ידי שליח.

בניו-יורק פרסמה חדשות לבקרים פניות של נשים שחיפשו אחר בעליהן (Friedman 1982). גם מרגלית שילה (2001, 223–230), במחקרה על נשות היישוב החרדי הישן בירושלים, כותבת על אלפי פניות של עגונות – נשים שבעליהן עזבו אותן כבואם לארץ הקודש, או נשים מירושלים שבעליהן יצאו למסעות שהתארכו ועקבותיהם לא נודעו עוד.

"פנינה המשוגעת", שעליה נכתב בעתון מיוחד, לא היתה רק חלוצה שהידרדרה בכרך התל-אביבי, אלא גם מהגרת בתוך חברת מהגרים. לטענתי, יש להבין את החברה היהודית הלאומית בתקופת המנדט גם כחברת מהגרים, בעלת רבים מהמאפיינים של חברות מהגרים אחרות: זרות, ניכור ואי-בהירות לגבי נורמות ההתנהגות. רבים מהמהגרים הגיעו אמנם במסגרות של משפחות, אולם רבים אחרים הגיעו בגפם. לצד אנשים שהכירו זה את זה עוד מקהילות המוצא, רבים היו זרים זה לזה, עברם לא היה ידוע לסביבה וקל היה ליצור קשרים ארעיים. התפיסות המגדריות בכלל והתפיסות המיניות בפרט היו מעורפלות ורחוקות מהגדרה חד-משמעית ידועה ומקובלת.

מן התייעוד המוסדי, העיתונות והספרות בני התקופה עולה, כי נשים צעירות רבות היו נתונות במצוקה קשה. לא תמיד ניתן לקשור בבירור בין המצוקה המתועדת לבין נטישה מצד חבר או בעל, אבל סביר להניח שהיתה זו אחת הסיבות המרכזיות לכך.⁸ המצוקה התגלתה בצורות שונות. מהעיתונות היומית ניתן ללמוד על תופעה של התאבדויות. רבים מהמתאבדים היו נשים צעירות ובודדות. הדיווחים העיתונאיים לא פירוטו מה היתה הסיבה להתאבדות או לניסיון ההתאבדות, אלא רק את המגדר של המתאבד/ת, את גילו/ה ולעתים את מקום ההתרחשות ואת אמצעי ההתאבדות. עם זאת, הסטטיסטיקה מראה כי משקלן היחסי של הנשים המתאבדות היה גבוה מהמקובל בארצות אחרות, במיוחד בגילים צעירים.⁹ העיתון דבר הפועלת (1934) הביא מדבריה של רופאת הנשים אהרונובה, שסיפרה על חששותיהן של נשים צעירות מפני הבאת ילד לעולם ללא אב, שסייע בפרנסה ויקנה להן מעמד חברתי מהוגן. עוד פורסם בדבר הפועלת (1936) מכתב שנשלח בעילום שם, ובו נאמר: "מספרים על מקרים של איבוד לדעת מרוב ייאוש ומפחד הראות בין אנשים עם תינוק". העיתונות היומית דיווחה מדי פעם על תינוקות בני יומם שנמצאו מתים בפחי זבל, או שננטשו בסמוך למוסדות ציבור ונמצאו חיים.¹⁰

⁸ אחת הדוגמאות לקשר בין מצוקה לנטישה מוזכרת בעיתון היפואי פלסטין: בכתבה מ-18 בספטמבר 1935 סופר על בחורה יהודייה שננטשה בידי הבחור שעמו התקשרה, וכתוצאה מכך התאבדה.

⁹ ראו ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ-ישראל תרצ"ה. ביישוב היהודי בארץ-ישראל וכן בארצות מערביות שנערכו בהן מחקרים סטטיסטיים, שיעור הגברים המתאבדים היה גבוה מזה של הנשים המתאבדות, אולם הפער בין המינים היה קטן בהרבה בארץ-ישראל, במיוחד עד גילאי השלושים.

¹⁰ ראו לדוגמה, הארץ, 5.11.1940, "רחל אברמוביץ סיפרה לשופט השלום כי משלא יכלה להאכיל את שני ילדיה ולהלבישם השאירה אותם ליד טיפת חלב ברח' קוק". כמו כן, דווח בעיתון הארץ כי ב-3 בדצמבר 1940 השאירה אסתר כהן את תינוקה, בן חודשים ספורים, על סף בית הלשכה הסוציאלית (הכוונה היא ככל הנראה למחלקה הסוציאלית של ועד הקהילה). דיווחים דומים על נטישת תינוקות בירושלים הופיעו ב-17 באפריל 1942 וב-2 ביוני 1942.

המצוקה החומרית ניכרת בפניות רבות לעזרה מגופים שונים, בעיקר עזרה במימון טיפול לילד, שיאפשר לאם לקיים את עצמה ואת ילדיה (בדומה לאידה מ' במכתבה שצוטט לעיל). נוסף על המצוקה החומרית היו הנשים הללו נתונות גם במצוקה אישית. הנורמות החברתיות ביישוב היהודי בארץ-ישראל היו שונות מן המקובל בחברה היהודית המסורתית, והיחסים בין נשים לגברים, ודאי בקרב הצעירים, היו חופשיים בהרבה. נשים וגברים לא נשואים נהגו לבלות יחד בשעות הערב; כללי הצניעות בתחומי הלבוש ואורח החיים איבדו מחומרם. עם זאת, מוסכמות יסוד שרווחו בעבר עדיין שלטו בכיפה, גם אם בנוסח גמיש יותר. התופעה של קיום יחסי מין מחוץ לנישואין היתה ידועה, וקשה להעריך עד כמה היא נחשבה ראויה לגינוי, אולם בכל מקרה הציפייה היתה שהנישואין יבואו עד מהרה. היריון ללא בן זוג מחויב, לידה מחוץ למסגרת הנישואין, אמהות ללא אב — כל אלו דחקו את האשה לשולי החברה, ומצבה אף הוחמר בשל המצוקה הכלכלית שנקלעה אליה. נטישת נשים היתה תופעה חוזרת ונשנית, שגופים רבים היו מודעים לה — ומכאן שהיא לא היתה מוגבלת לחוג שולי כלשהו. הנטישה איננה רק הסבר למצוקה שבה היו נתונות נשים רבות, אלא היא גם מאירה תפיסות שגורות באשר למיניות הנשית ובאשר לשוני המסתמן בין תפיסת המיניות הנשית בקרב נשים מכאן וגברים מכאן. המיניות הנשית הנכונה והרצויה נתפסה כמעוגנת ביחסים אינטימיים. יחסי מין בין נשים לגברים, לפני נישואין או במסגרתם, נתפסו — לפחות בידי נשים ובעבורן — כיחסים הבונים אינטימיות והמבטאים אותה, כיחסים שבהם המין, ההולדה, ההורות ובניית המשפחה שזורים זה בזה (ברנשטיין 1993, 83–103). בעבור הנשים, נטישה פירושה פריצת האינטימיות המחויבת, פריצת המעגלים המובטחים והמגנים. האשה הנטושה נעשית פרוצה — לא רק משום שכך היא נתפסה בקרב שכבות רחבות של הציבור, אלא גם משום שקיומה נעשה פרוץ משגלל ממנה ההגנות הנפשיות, החברתיות והכלכליות.

נחשול פריצות מצויף את ת"א

גל ראשון של יצאניות הובא משפת היס לספסלי בית-הדין

אמהות לילדים, רווקות שנלכדו ברשת סוחר-נשים
ונוצריה שבאה בסרטיפיקט מגלות טפח משדה-ההפקר

ב. זנות

בדבריה של פנינה נרמז כי קיימה יחסי מין תמורת כסף. היא אמנם אינה מכנה את עצמה זונה, וגם הסובבים אותה אינם מכנים אותה כך בבירור, אולם הביטויים שבהם השתמשה

בדבריה — "מגבר אחד לשני", "מחלה" ו"חזרה למוטב" (או "היעדר רצון לחזור למוטב") — מצביעים על כך. העיסוק בזנות, וכן מגוון התנהגויות "פסולות", אפיינו נשים רבות ביישוב העברי למן שנות העשרים, ובמיוחד בשנות השלושים המאוחרות ובשנות הארבעים. תופעת הזנות היתה קיימת בארץ-ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בזמן המצוקה הקשה של שנות המלחמה התפשטה הזנות בירושלים, ביפו ובערים אחרות (אלרואי 2003; שילה תשס"ד). שלטונות הצבא האנגלי הכובש, שביקשו לפקח על תופעת הזנות שמצאו בערים אלו, קבעו בהן אזורי זנות מותרים. אולם ב-1921 בוטלו ההיתרים והוטל איסור על החזקת בתי בושת ועל שידול לזנות (Government of Palestine 1921). על אף האיסורים הללו פעלו בתי בושת בארץ-ישראל בכלל — ולענייננו, בתחום העירוני של תל-אביב ויפו — גם בשנות העשרים ואילך. העיסוק בזנות התקיים תחילה בעיקר באזורי המפגש בין תל-אביב ליפו, לאורך דרך יפו-תל-אביב ובשכונות מנשיה, נווה שלום וכרם התימנים. בסוף שנות השלושים ובשנות הארבעים, עם העלייה התלולה בנוכחות הצבאית בעקבות המרד הערבי ומלחמת העולם השנייה, התרחב היקף העיסוק בזנות ונע מאזורי השוליים העירוניים אל המרכז. מרחב הפעילות העיקרי בתקופה זו היה שפת הים, טיילת הרברט סמואל, רחוב הירקון והרחובות הרבים המצטלבים עמו. העיסוק בזנות התנהל בבתי בושת, בבתי מלון, בבתי קפה ששימשו מקומות מפגש, בחדרים בתוך דירות שכורות וברחוב — על שפת הים, במקלטים, כגנים ציבוריים ובחצרות הבתים. בעקבות הכולטות הגוברת של הזנות, הקימה מועצת הרבנות של תל-אביב ב-1942 את "הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל". המועצה קראה לציבור הרחב לדווח על תופעות של פריצות, ואף שלחה חוקרים שיעמדו על אמיתות הדברים ועל דיוקם. דיווחים מסוג זה נמסרו בעיקר מפי שכנים מתלוננים. לא אוכל לדון בהם כאן בפירוט,¹¹ אולם חשוב לציין כי מהדיווחים הללו נעדר לחלוטין קולן של הנשים שעסקו בזנות, ולא נמסר בהם כמעט דבר על נסיבות חייהן ועל הגורמים שהניעו אותן לפעילות זו.

בין העוסקות בזנות היו נשים בשנות העשרים והשלושים לחייהן,¹² בהן מהגרות בודדות, אמהות חד-הוריות ונשים של חיילים מגויסים — מוצאן של רובן מארצות אירופה. היו גם נערות צעירות, חלקן ממשפחות מהגרים שקרסו תחת קשיי ההגירה, וחלקן נמלטו ממשפחות שבהן היו נתונות לפיקוח נוקשה ולעתים אף אליים ומנצל. משפחותיהן של רבות מצעירות אלו הגיעו לארץ-ישראל מארצות מוסלמיות. לצד נשים שעסקו בזנות כדי לממן את הוצאות קיומן, היו גם נשים ונערות שנמשכו להנאות ולבילויים ששגשגו בשנות המלחמה, אך היו הרבה מעבר ליכולתן הכלכלית בתור פועלות, עובדות ניקיון, זבניות או פקידות.

¹¹ כל המידע המובא להלן על הזנות בתקופה זו מבוסס על עבודה ארכיונית יסודית, בעיקר בארכיון העיר תל-אביב-יפו. לא אציין את המובאה הספציפית לגבי כל עניין. המידע נמצא ברובו בתיקי מועצת הרבנות השייכים לוועד הקהילה (חטיבה 8) ובתיקי העירייה, חטיבה 4.

¹² כך לדוגמה, בכתבה "נחשול פריצות מציף את ת"א" (עתון מיוחד תש"ה ב), המדווחת על מעצרי נשים שעסקו בזנות בשפת ימה של תל-אביב, מוזכרות נשים בנות עשרים עד 38.

מחקרים על זנות בחברות שונות מצביעים על כך שנשים המספקות מין תמורת תשלום אינן עשויות מקשה אחת: הן נבדלות זו מזו בהכנסתן ובמעמדן, החל ביצאניות רחוב וכלה בנשים הנהנות מעושר ולעתים אף ממעמד מכובד בזכות קשריהן עם אנשי עילית.¹³ כך היה גם בתל-אביב. התשלום הנמוך ביותר על זנות שמצאתי בכתובים היה 25 גרושים,¹⁴ אולם השכר הרווח יותר לנשים שלא עבדו ברחוב, אלא בחדרים בתוך דירות או בבתי מלון, היה 1–2 לא"י ללקוח. בבתי בושת בתל-אביב שילמו הלקוחות סכום גבוה מזה, שהתחלק בין בעלת המקום לבין האשה נותנת השירות.¹⁵ בנות לווייה של קציני צבא ומשטרה ושל אזרחים אמידים זכו לתמורה גבוהה בהרבה — עשר לא"י ללילה ואף יותר תמורת ליווי ובילוי במקומות נוצצים.¹⁶ מכל מקום, ההכנסה מזנות היתה גבוהה למדי בהשוואה לרמת ההכנסה של נשים עובדות בשוק העבודה: עובדות ניקיון השתכרו בין שתיים לארבע לא"י בחודש, עובדות בבתי חרושת השתכרו בין ארבע לשש לא"י בחודש, ושכרה החודשי של אחות היה בסביבות עשר לא"י (ברנשטיין 1987, 114–119). מכאן ברור כי נשים שעסקו בזנות יכולות היו להגיע להכנסה מעין זו ואף הרבה למעלה ממנה, תוך מתן שירות למספר לא רב של לקוחות.

לצד נשים שקיימו יחסי מין תמורת תשלום פעלו גם מתווכים ומארגנים, גברים כנשים. בהיעדר מקורות של המשטרה ושל בתי המשפט, קשה לעמוד בפרוטרוט על רמת הארגון.¹⁷ עם זאת, הרושם המתקבל מתלונות השכנים, מחקירות הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל ומכמה תביעות שהוגשו לבתי המשפט נגד החזקת בתי בושת, הוא שרבות מהנשים היו עצמאיות. חלקן נעזרו במתווכים שהפנו אליהן לקוחות; היו גם שנעזרו במתווכים לגיוס נשים נוספות במקרים שבהם הביקוש עלה על היצע הנשים בבית הבושת. התשלום תמורת תיווך זה לא היה גבוה. נראה כי גם נשים שעסקו בזנות בבתי בושת ובבתי מלון לא היו כפופות לבעלי/ות המקום, לא היו תלויות בהם באופן בלעדי וכובל, וודאי לא היו נתונות למרותם מתוך כפייה.

המתלוננים למיניהם ציינו שוב ושוב כי לקוחותיהן של הזונות היו ערבים, שוטרים

¹³ הספרות המחקרית על הזנות בכלל, ועל הזנות באירופה, באמריקה ובאסיה בפרט, עשירה ביותר. לסקירה קלאסית על מאפייני הזנות באירופה ועל המדיניות בארצות השונות, ראו Flexner 1917. למושג ראשוני על הספרות ההיסטורית של העשור האחרון בנושא הזנות, ראו את מאמרי הסקירה הבאים: Gilfoyle 1999; Guy 1998; Hodges 1997.

¹⁴ ראו מכתב ששלחו שכני בית הקפה מגדלאור לראש עיריית תל-אביב ב-27 ביולי 1938, א"ע ת"א, 4-3642.

¹⁵ התעריפים ביפו היו נמוכים בהרבה. התיעוד הקיים מתייחס אך ורק לשירותי מין שסיפקו נשים, למרות שסביר להניח שהיו גם שירותי מין הומוסקסואליים.

¹⁶ ראו דוח שהוגש לוועדה להגנה על כבוד בת ישראל, 18 באפריל 1945, א"ע ת"א, 8-887.

¹⁷ בניגוד למרבית הארצות, חסר תיעוד ארכיוני של רשויות המשטרה ושל בתי המשפט השלום והמחוזי בתקופה המנדטורית. מקורות מסוג זה, וכן ועדות חקירה ודיונים פרלמנטריים, הם המקורות העיקריים במחקרים רבים בנושא זה.

וחיילים אנגלים, ובשנות מלחמת העולם השנייה נוספו עליהם חיילים מן הצבאות השונים ששהו בפלשתינה או שהגיעו לחופשה מארצות סמוכות, וביניהם אוסטרלים, פולנים, יוונים, אמריקנים ודרום אפריקנים. נראה כי טענות המתלוננים היו נכונות וכי אכן חיילים היו הלקוחות העיקריים, כפי שעולה הן מספרות המחקר על צבאות זנות במקומות ובזמנים שונים (Enloe 2000), והן על פי ההתאמה בין התלונות לבין נוכחותם של כוחות הצבא. גם גברים ערבים הגיעו בדרך כלל אל אותם אתרי זנות, ובתלונות רבות מוזכרים זה לצד זה "החיילים והערבים". עם זאת, עולה כי החיילים נהגו לפקוד בעיקר את אזורי הטיילת והחוף, ואילו הגברים הערבים הגיעו אל אזורי המפגש בין תל-אביב ליפו. אין להניח שגברים יהודים נמנעו מלפנות לזונות, וניתן רק להעלות השערות לגבי מיעוט ההתייחסות אליהם בתלונות הרבות.

ההתבססות על מכתבי תלונה היא ללא ספק בעייתית. תופעות שהפריעו לשכנים הן שזוכות לתיעוד, והתלונות רצופות במונחים המשקפים את תפיסותיהם של המתלוננים. עם זאת, בהיעדר חומר רשמי של רשויות החוק והסדר, קריאה זהירה של מכתבי התלונה מאפשרת איתור ראשוני של המקומות, הנשים, דרכי הארגון והלקוחות. יתרה מזו, התלונות הן מקור מהימן שניתן ללמוד ממנו אילו תפיסות רווחו ומה גרם לעיקר אי-הנחת. מהתלונות עולה שהבעייתיות העיקרית נבעה מן המפגש בין הנשים שעסקו בזנות לבין הגברים הזרים שמחוץ לקולקטיב – בין שהיו ערבים ובין שהיו אנגלים, אוסטרלים או פולנים. נראה כי הדבר העיקרי בהתנהגותן של הנשים ה"פרוצות" שהפריע למתלוננים היה "פריצתן" את גבולות הקולקטיב.

כך למשל, על אחד מבתי הקפה בבעלותה של גברת ס"ה, שנמצא על שפת הים, נכתב: "קפה 'בלליקה' שברח' שפת הים, שם בעלת הבית ס. משמש קן לפריצות ולבושת. מועסקות שם ארבע בחורות יהודיות ומבלות בפריצות עם אנשי צבא ואחרים. יש גם חדר מיוחד בקפה הנ"ל שיש פתח אחורי ומעשה הפריצות נמשכים עד שעות מאוחרות בלילות".¹⁸ בית קפה אחר בבעלותה של ס"ה היה ממוקם בדרך יפו-תל-אביב, ונכתב עליו: "באים בעיקר צעירים ערבים וגם חיילים ומסרסרים להם צעירות בנות ישראל".¹⁹

מבין התלונות הרבות על מעשיהן של נשים בדירותיהן, אצטט שני מכתבים: גרה אשה בשם י.ש., וידוע לנו כי היא, לדאבוננו, עוסקת בפריצות זונות, ומביאה לדירתה חיילים שונים. וזה פוגע בנו בתור דירי הבית הזה ובשכנות של בית זה, וכן זה פוגע במוסריות וברגשות של ילדינו וילדותינו.²⁰

שפינוזה 9... הגיל 35. יש לה חדר וחדרי שמוש. הכניסה לחדר עוד בחורה ולפעמים נראית

18 י"א בסיוון תש"ג, א"ע ת"א, 8-1111.

19 ג בכסלו תש"ג, א"ע ת"א, 8-887 ב.

20 5 במרס 1946, א"ע ת"א, 8-887 א.

גם שלישית. בכל לילה באים לשם ערבים וחיילים. נהגים מביאים בטקסי שלהם לקוחות. אחד הלקוחות ערבי מיפו עו"ד ש.²¹

תלונות מסוג זה, כאמור, מלמדות הרבה, ועם זאת רב בהן החסר. ידוע מעט מאוד על הנשים עצמן. שמן המלא, כאשר הוא מוזכר, עשוי להעיד על ארץ המוצא או לפחות על אזור המוצא – אירופה או ארץ מוסלמית, אולם ברוב המקרים שמותיהן של הנשים אינם מצוינים כלל, או שהן נזכרות רק בשמותיהן הפרטיים. נסיבות החיים שקדמו לעיסוק בזנות אינן מוזכרות, ואין כל אפשרות לדעת מה היו שיקוליהן וכיצד הן תפסו את העיסוק במתן שירותי מין תמורת תשלום. לא ידוע מאומה גם על קורותיהן במהלך השנים. האם עסקו הנשים בזנות בהיעדר כל מקור הכנסה אחר, מתוך צורך קיומי להבטיח אמצעי מחיה מינימליים לעצמן, לילדיהן או להורים התלויים בהן? או שממשו את עצמאותן להשתמש בגופן כראות עיניהן, ובחרו לנצל את נוכחותם של גברים וחיילים רבים בתל-אביב ובסביבותיה כדי להבטיח לעצמן שיפור משמעותי בתנאי החיים בשנים שלאחר המלחמה?²²

הזנות היתה תחום שבו נחצו גבולות לאומיים, שכן חלק ניכר מהלקוחות לא השתייכו לקולקטיב היהודי-עברי. חציית הגבולות אפיינה את העיסוק בזנות הן מבחינת האנשים המעורבים והן מבחינה מרחבית: גברים ערבים פנו לזונות בתל-אביב וגברים יהודים פנו לזונות ביפו, נשים יהודיות (לא ברור כמה) עסקו בזנות ביפו ונשים ערביות עסקו בזנות-רחוב לאורך שפת הים בתל-אביב, מארגנים יהודים וערבים עבדו בצוותא, והיו גם שילוב של אשכנזים ומזרחים – שאף הוא לא היה טיפוסי ברוב תחומי החיים החברתיים. מעברים אלו יצרו מעין אזור דמדומים שבו טושטשו הגבולות הלאומיים המתהווים, בניגוד בולט למגמה ההגמונית של בניית גבולות וקיבועם. פרימת הגבולות, ההתעלמות מהם וחוסר ההכרה בקיומם נבעו בין השאר משוליותה המרחבית, החברתית והסימבולית של הזנות. הזנות התקיימה בשוליה של תל-אביב, באזורי הספר, הרחק מעין הציבור. העוסקות בזנות, הסרסורים והמארגנים היו בשולי החברה – נשים במצוקה, מהגרות שהגיעו זה עתה, נשים שהגיעו לתל-אביב מאזורי הפריפריה של ארץ-ישראל, נערות מזרחיות וגברים אשכנזים, מזרחים וערבים שהיו בשולי החברה מבחינת עיסוקיהם, השכלתם ומוצאם. מבחינה סימבולית אין ספק כי הזנות, שהתקשרה לעולם נהנתני של בילויים ליליים, עמדה בניגוד לפרויקט ההגמוני של בניוי האומה. ואולם, על אף שוליות זו, ובמובן מסוים דווקא בגללה, הזנות לא נעלמה לחלוטין מהעין הציבורית. היו שראו והגיבו. היא אותרה ופורשה באופנים שונים, בהתאם לנקודת המוצא של המתבונן.

בהתבסס על ההתייחסויות המתועדות הרבות ניתן לומר כי המגיבים השונים, ביניהם שכנים מתלוננים, עיתונאים, אנשי דת ועובדים סוציאליים, לא התמקדו במתן שירותי מין

²¹ י"ד במנחם-אב תש"ג, א"ע ת"א, 887-א.

²² מתוך הספרות התיאורטית הענפה בנושא עיסוקן של נשים בזנות, אציין את Carpenter 2000.

תמורת תשלום כסוגיה העומדת בפני עצמה, אלא ראו בזנות חלק מתופעה רחבה יותר של פריצות ושל סטייה מן הנורמות החברתיות. ודאי שכך ראתה זאת הרבנות, שטענה לזרות מלאה בין זנות לבין כל צורת התנהגות אחרת הפורצת את גבולות המותר, ובעיקר כל התקשרות עם מי שאינם יהודים, כולל נישואין. כפי שהוזכר לעיל, ב־1942 הוקמה הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל בתגובה על שורת תופעות שפגעו במוסר היהודי ההלכתי: לבוש חושפני, חופי רחצה מעורבים, חילול שבת והתקשרויות של נשים יהודיות עם גברים לא יהודים. הזנות לא נתפסה כסוגיה נפרדת ואף לא בתור הסוגיה החמורה ביותר, אלא כאחד ממרכיביו של מכלול שלם. הרבנות ביקשה לשמור על שלמותו של הקולקטיב; "כבוד בת ישראל" הרי הוא כבודו של הקולקטיב היהודי, וההגנה על הראשון נועדה לשרת את האחרון. קטע מתוך מכתב שנשלח להורים ולמחנכים מטעם הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל יבהיר את גישתה של ההנהגה הדתית־לאומית:

אחת הסיבות של קיום עמנו, תוך כור הברזל של אלפיים שנות גלות, היא בלי ספק טוהר חיי המשפחה הישראלית... בת ישראל היתה מאז ומתמיד סמל הזכות הגופנית והרוחנית... היתכן שקדושה ויופי זה ילכו לאיבוד? הנשלים עם אסון זה, שמה שהיה תפארת עמנו וסוד קיומו — ייעלם דוקא בעיר העברית, בארץ הקודש, אשר אליה שב ישראל לחדש ימיו כקדם, לכונן חיים מקוריים מלאי הוד ותפארת?²³

אף על פי שהמבט החילוני הלאומי ידע ודאי להבחין בין זונות — המקיימות יחסי מין תמורת תשלום — לבין נשים המתרועעות עם אנגלים ולעתים אף נקשרות אליהם רגשית ונישאות להם, הרי מהפרספקטיבה הלאומית לא היתה ההתייחסות החילונית שונה בהרבה מזו הדתית. גם המבט החילוני הלאומי לא הבחין בין זנות לבין התקשרות אינטימית עם אנגלים: נשים שהתרועעו עם גברים מחוץ לקולקטיב נחשבו לזונות, סבלו מהדרה מוחלטת, ובמקרים מסוימים — לאחר מלחמת העולם השנייה, ומצד חוגי הימין הדתי — אף היו נתונות להתקפה אלימה. אורה שם־אור (1992), בספרה בלי הקוקו והסרפן, מציגה את "היישוב הלא־מאורגן", כהגדרתה, קרי אלו שלא זיהו את עצמם עם תנועת העבודה, עם ההנהגה הפוליטית וההסתדרותית, אך התנסותם היומיומית והקולקטיבית היתה קשורה לפרויקט הלאומי המתהווה. שם־אור מתארת את היחס המדיר של היישוב הלא־מאורגן כלפי נשים שהתראו עם אנגלים. זה היה היחס האופייני, לא מצד הקיצוניים שבמחנה הלאומי: הישוב הבלתי מאורגן ביער מקירבו את אלה שהתפתו ויצאו עם אנגלים. אף אחד לא כתב על זה. לא עשו להן כלום. לא איימו ולא הטיפו ולא פנו לרגש הלאומי או הדתי או כלשהו. סתם, צעירה יהודיה שנראתה בחברת אנגלים, גמרה אוטומטית עם החברה היהודית. זה היה לגמרי טבעי, ולא היה בנושא זה ויכוחים או פולמוסים או עימותים. לא היו בעד ונגד. היתה הסכמה אילמת כללית (שם, 85).

²³ כרוז של הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל, שפורסם זמן קצר לאחר הקמתה, אדר תש"ב, א"ע ת"א, 8-1111.

אם כן, העין הברחנת הדתית והלאומית ראתה בזנות בראש ובראשונה פריצה של גבולות הקולקטיב. ההבדל בין יחסי מין בתשלום לבין התרועעות מכל סוג אחר היטשטש כאשר מדובר היה במפגש בין נשים יהודיות לבין גברים אנגלים וערבים. תפיסה זו הציבה את המיניות הנשית לא רק כמי שמגדירה את המוסרי ואת הבלתי מוסרי, את הצפוי ואת המאיים, אלא גם כמגדירה את גבולות הקולקטיב. זיהויה של המיניות הנשית עם הקולקטיב, עם תיחום גבולותיו ועם טהרתו, מעמיד את הנשים כשומרות הסף, כעומדות על המשמר, אך לא פחות מכך — כמאיימות. בכוחן לחזק ובכוחן לערער. מעמדן כמסמנות הגבול מזכה אותן בהאדרה, אך לא פחות מכך, הוא מטיל עליהן פיקוח ושליטה.²⁴

ג. המטורפים חולי הרוח

בת הכרמל ראתה לראשונה את פנינה שזו עוד היתה בריאה, יפה ועדינה, אולם כבר אז התייחסו אליה השכנים כאל "אשה מושחתת" בשל הריונה מחוץ לנישואין ויחסיה המסחריים עם גברים. כשפגשה אותה בת הכרמל כעבור עשר שנים היתה פנינה למטורפת הרוקדת בחוצות העיר.

פנינה לא היתה המשוטטת היחידה שהרעישה את תושבי תל-אביב וריתקה אותם. במכתבים של תושבים אל רשויות העיר, בדיווחים של "הוועדה לעזרת חולי הרוח שעל יד

²⁴ סוגיה תיאורטית זו — נשים כמייצגות את גבולות הקולקטיב — נידונה רבות בעשור האחרון. לא ארחיב בסוגיה התיאורטית עצמה, אלא אסתפק בכמה הפניות. נירה יובל-דיוויס עוסקת בעבודותיה משנות השמונים ואילך בנושא מגדר ולאומיות באופן כללי; ראו למשל Yuval-Davis 1997, פרק 3. בעשור האחרון ראו אור כמה אסופות מאמרים המציגות את המשמעות הסימבולית של נשים לקולקטיב הלאומי הן ברמה התיאורטית והן באמצעות מקרי מבחן. ראו למשל Parker, Russo, Sommer, and Yaeger 1992. כמה אסופות התמקדו במגדר ובקולקטיב הלאומי במזרח התיכון, למשל Suad and Slyomovics 2001; Abu-Lughod 1998. לא כל המאמרים באסופות אלו עוסקים בלאומיות, אך רובם מצביעים על משמעויות סימבוליות של נשים בהגדרת הקולקטיב. כדוגמה לאסופה המאמצת את הפרספקטיבה התיאורטית הפוסטקולוניאלית, ראו McLintock, Mufti, and Shohat 1997.

ועד הקהילה תל-אביב ויפו" ושל "האגודה לעזרת חולי הרוח",²⁵ ובתכתובות של המחלקה לעזרה סוציאלית שעל יד הוועד הלאומי של כנסת ישראל,²⁶ מסופר משנות העשרים ואילך על נשים וגברים חסרי בית שנהגו לשוטט ברחובות העיר, ללא תכלית נראית לעין, חריגים במראם ובהתנהגותם. אנשים אלו תוארו כבעלי מראה מרתיע: לבושי סחבות, מלוכלכים, נגועים בזוהמה וברמשים. הופעתם בישרה חולי מדבק. המשוטטים עוררו אימה באלימותם הגלויה או המרומזת, שהופנתה לעתים כלפי בני המשפחה. השכנים חששו שמא תפרוץ האלימות החוצה. לעתים באה האלימות לידי ביטוי בצעקות ובניבולי פה, ולעתים בזריקת אבנים ובשבירת חפצים. ייתכן גם כי המשוטטים עצמם – שכונו אומללים ומוכי גורל – היו נתונים לאלימות, בעיקר מצד ילדים שרדפו אחריהם, קנטרו אותם וזרקו עליהם אבנים. אך מעל הכל, כך עולה ממכתבים רבים, היו המשוטטים מאיימים במינייתם הפורצת גבולות, מוסכמות וציפיות.

ב-1939, אותה שנה שבה תיארה בת הכרמל את טירופה של פנינה – השקועה בזוהמה, אינה שולטת בתנועותיה, ומינייתה פורצת ומאתגרת כל גבול – כתב מזכיר העיר תל-אביב לראש העירייה: "בימים האחרונים הזדמן לי לפגוש ברח' אלנבי את הצעירה חולת הרוח המתהלכת ערומה ברחובות העיר. הפעם הראשונה ראיתיה לגמרי ערומה מתהלכת על המדרכה בין הקהל ושיירה של ילדים רודפים אחריה".²⁷ כמה שנים קודם לכן כתבו דיירי שכונת קורטין לעיריית תל-אביב:

אחדים מהח"מ היו עדים למקרים כשהמסכנים הנ"ל, שלושה משוגעים שמצאו להם אכסניה בצריפים על ידי שכונתנו, רדפו אחרי הילדים, הפחידו אותם והטילו עליהם אימה גדולה. אחרים שוב ראו איך שהמשוגעים הנ"ל זרקו אבנים גדולות על עוברים ושבים ולא פעם היינו עדים לדבר כשהמסכנים הנ"ל פשטו את בגדיהם, כדי לחפש בגופותיהם רמשים וכו' – מראה שאינו משמש לקח טוב בשביל ילדים.²⁸

ב-1936 כתב עיתונאי לנציב העליון האנגלי על "חולה הרוח זלמן". לטענת העיתונאי, נוכחותו של זלמן בשכונתו היא בבחינת סכנה ציבורית: זלמן זורק אבנים על חלונות בשעה שהוא הוזה הזיות, ובכך הוא מסכן את ביטחון הציבור; הוא נושא נאומי זימה ודברי גסות בקולי-קולות ביום ובלילה ובכך הוא מסכן את הסדר הציבורי; הוא נושא כינים המעבירות את המחלות המדבקות הגרועות ביותר ובכך הוא מסכן את בריאות הציבור; והוא מוקף כל היום בילדים משחקים ובכך הוא מסכן את המוסר הציבורי.²⁹

²⁵ ראו א"ע ת"א, חטיבה 4; ארכיון ועד הקהילה, חטיבה 8.

²⁶ לדוגמה, דוח של "הטיפול בחולי-רוח ביישוב", 10 בינואר 1935, אצ"מ, J1 4013, ותכתובת של הנרייטה סאלד, ראש המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי לנציב העליון, 6 ביולי 1934, אצ"מ, שם.

²⁷ 26 בינואר 1939, א"ע ת"א, 4-4737.

²⁸ 1 בינואר 1936, א"ע ת"א, 4-4735.

²⁹ 11 בפברואר 1936, א"ע ת"א, 4-4735. זלמן ואחיו קלמן היו דמויות ידועות בתל-אביב. תמונותיהם

הצופים בפנינה סברו כאמור כי יש לסגור אותה במוסד כלשהו, וכך ייטב לה ולסובבים אותה. זו היתה הדעה המקובלת גם לגבי משוטטים אחרים, כפי שנכתב שוב ושוב במכתבים שהופנו אל הרשויות. פונים שונים ביקשו לסלק משוטטים מן הרחוב ולסגור אותם במוסד. דבריה של בת הכרמל (תרצ"ט) בסיכום כתבתה שיקפו הלכי רוח מקובלים הן של עוברי אורח והן של קרובי משפחה של אנשים פגועים:

ואני הזרה בתל-אביב, האורחת, שואלת את תל-אביב של היום, הרוקדת והמתנכרת: איה צפונך? איך לא תבושי לעזוב ברחובותיך ההדורים את האשה האומללה הזאת? איה אבות העיר השומרים על צביונה של עיר ואם בישראל? כלום אין מקום ואפשרות להכניס את פנינה באיזה מוסד לכל יסכול לפחות האזרח הישר... לכל יראה הדור הצעיר בצעדו לבית הספר באשה אומללה זו.

ישנן דוגמאות נוספות לגישה זו. דוח שפורסם בפברואר 1928 סקר שורה של "חולי רוח משוטטים" בחוצות תל-אביב, וקבע לגבי כל אחד מהם בנפרד: "החולה הנ"ל זקוק קודם כל לאיזולציה (או איזולציה גמורה) מפני שהוא מסכן את שלום הצבור ומשפיע לרעה הן על בוגרים והן על ילדים".³⁰ באופן דומה, התקבל בעירייה ב-1939 מכתב מאת דיירים באחת משכונותיה של תל-אביב:

מלבד זה אשר היא לנה במרפסת בית הכנסת ומפריעה את התפילה, והיא אינה יודעת לשמור על הניקיון, לכן אנו מבקשים בזה שתשתדלו להכניסה לבית מחסה לחולי רוח אם בבני ברק או בבית לחם, כי גדולה המכשלה הזאת לצבור וגם יש בזה משום רחמנות על נפש אומללה, המתגוללת בחוצות קריה ללא מחסה בלילות סגריר וגשם.³¹

בדומה לנטישה ולזנות, גם תופעת השוטטות והשיגעון מתאפיינת בפריצת גבולות; המיניות בכלל והמיניות הנשית בפרט הן המסמנות את הפריצה. מעניין להדגיש כי בין המשוטטים שהוגדרו חולי רוח היו נשים וגברים כאחד. קשה לאתר התייחסות שונה ומובחנת של הצופים והמתבוננים לנשים ולגברים. משוטטים משני המינים נחשבו מאיימים הן על שלומם של אנשים מן השורה והן על המוסר ועל הסדר החברתי. נשים וגברים גם יחד נתפסו כמאיימים במיניותם הגלויה והחשופה, בזוהמה ובחולי שנשאו על גופם. הגוף של האנשים המשוטטים הוצג כגוף שאינו מתנהל כצפוי וכראוי: הוא נמצא בחוץ יומם וליל במקום להיות בפנים, בתחום הפרטי; הוא נתפס כמאיים בלכלוך, בזוהמה ומכאן גם בחולי; היה

הונצחו בספרי זיכרון כחלק מאתריה של העיר. בכך דומים הם לפנינה, שלדברי בת הכרמל היתה כאמור "חלק בלתי נפרד מדמותה של תל-אביב המתפתחת". תיעוד לגבי השוטטות של זלמן ו"איזולציה" מופיע מסוף שנות העשרים ועד תחילת שנות החמישים (ואולי אף מאוחר יותר), דבר שמטיל ספק רציני באשר לאיום הממשי שהיווה האיש לסביבתו.

³⁰ 2 בפברואר 1928, א"ע ת"א, 4-4734.

³¹ 7 בפברואר 1939, א"ע ת"א, 4-4737.

זה גוף העלול לפרוץ כל רגע באלימות בלתי מקובלת, וגרוע מזה – באלימות בלתי ניתנת לצפייה; ומעל הכל היה זה גוף עירום, חסר שליטה, חסר מודעות. רבים טענו כי העירום משפיע לרעה על הילדים, אך נראה שהוא הפחיד בעיקר את המבוגרים. במקרה זה נפרצו לא רק גבולות השפיות, אלא גבולות הסדר החברתי, אם כי ייתכן שהשניים נחשבו זהים – ברמה הציבורית וברמה האישית. ייתכן אף שפריצת גבולות השפיות היתה מאיימת יותר מפריצת גבולות המשפחה והקולקטיב, ומכאן הכפילות העמוקה ביחס לגברים ולנשים אלו. כל מעגלי התמיכה שלהם נפרצו; הם נותרו פרוצים לכל רוח, ובה-בעת נתונים לפיקוח החמור ביותר (או לפחות כך דרש הציבור).

סיפורה של פנינה, "האשה המטורפת והמופקרת" ושאר "סיפורי נפילה"

נחזור עתה אל פנינה המשוטטת ברחובות תל-אביב, אלא שהפעם נבחן את תבניתו של הסיפור שהופיע ככתבה בעתון מיוחד. מייסד העיתון, עורכו והכתב העיקרי בו היה אלכסנדר זאובר, עיתונאי שהיגר מהונגריה. העיתון, ששימש במה לסיפורים מסוג זה, החל להופיע ב-1933, נסגר לאחר זמן קצר ונפתח שוב ב-1937. הוא התמקד באירועים מעוררי סקרנות, בנוכחות, בהרפתקאות, בסיפורים על נשים במצוקה ובהידרדרות מוסרית (צפרוני 1988). היה זה אחד מכתבי-העת הפופולריים שהחלו להופיע בתל-אביב בשנות השלושים – לצד כלנוע ו-9 בערב – בעקבות העלייה הגדולה ממרכז אירופה. כתיבת אלו אימצו מאפיינים של "הז'ורנליזם החדש", סקרו תחומים רבים, שאפו לשלב את הקוסמופוליטי ולמעשה את האירופי עם הלאומי והמקומי, העדיפו את המשעשע והמזעזע, וביקשו לכתוב בסגנון שייפנה אל ציבור קוראים רחב ומגוון. עתון מיוחד היה הסנסציוני מבין כתבי-העת הפופולריים (ראו גם אלידע 1999).

העיתונות הפופולרית בכלל ועתון מיוחד בפרט אימצו את מתכונת הסיפור המלודרמטי, המבחין בבירור בין המוסרי למושחת. סופו של הסיפור המלודרמטי נגזר באופן בלתי נמנע מתחילתו: החוטאים נענשים, ואילו השומרים על הטוהר בכלל ועל הטוהר המיני בפרט זוכים לתגמול. בהתאם לכך, בסיפורה של פנינה, כמו בסיפורים אחרים שהובאו בעיתון זה, מעשיה של אשה צעירה הסוטה מדרך הישר, מהמוסר ומהנורמות המיניות, מביאים עליה הידרדרות בלתי נמנעת ובלתי הפיכה במדרון החיים, מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. ככתבה על פנינה מתואר קשר מיוחד בין קורותיה שלה לבין קורות העיר תל-אביב: הם מוצגים כשזורים זה בזה, כפי שאמר בן-לווייתה של בת הכרמל: "פנינה [היא] חלק ישן-נושן ובלתי-נפרד מדמותה של תל-אביב המתפתחת". הסיפור המלודרמטי, הבנוי סביב הסטייה מדרך המוסר, השתלב בשיח האנטי-עירוני שהתפתח במאה ה-19 וה-20, עם צמיחת המרכזים העירוניים שהיו חלק מהתגבשות הקפיטליזם. בשיח האנטי-עירוני הועמדו הכרכים החדשים כניגודן של הקהילות הכפריות הקטנות, הסולידריות והתומכות. על פי תפיסה זו, התקבצו בערים המתרחבות עוד ועוד פרטים מנוכרים, זרים זה לזה, כאשר החזקים מנצלים את החלשים

שנותרו חסרי תמיכה והגנה. נשים צעירות, שהגיעו לעיר מן האזורים הכפריים כדי למצוא עבודה, היו הקורבן החלש המובהק, הנתון לניצול כלכלי ומיני.

סיפורה של פנינה שילב מרכיבים מתפיסה אנטי-עירונית זו, אך באופן חלקי בלבד. צמיחתה של תל-אביב הוצגה באופן אמביוולנטי. מחד גיסא, זוהי עיר צומחת ומרשימה בהתפתחותה, ומאידך גיסא, זו כבר איננה קהילה קטנה ותומכת, אלא מקום שבו זרים רודפים אחר מוכי גורל. שני הסיפורים, סיפורה של העיר וסיפורה של פנינה, שזרו זה בזה: פנינה האשה הפרוצה, ותל-אביב שהוצגה אף היא כבעלת מיניות נשית, נהנתנית. הפמיניזציה של העיר והצגת התפתחותה בדימויים נשיים ומשפחתיים שזורות בסיפור השוטטות המחדשת ברחובות תל-אביב, הפעם של בת הכרמל ובן-לווייתה:

כאן היה פעם בית קטן בן קומה אחת. לעתים הייתי מסתכלת בחלוננו ורואה נערה קטנה, מעוטרת תלתלי זהב, הפורטת על פסנתר, וסבתא טובה סורקת פוזמקאות. אולם, זה היה משכבר הימים. מני אז חלפו עשר שנים ועתה נחרב הבית הקטן והאידילאי [כך במקור] עם גנת פרחיו המלבלבים נהרסו, ובמקום נצב בנין בן 4 קומות וחדריו משמשים למשרדים ולחנויות (בת הכרמל תרצ"ט).

הבית הקטן נהרס, המשפחה האידילית של הנערה בעלת תלתלי הזהב התפזרה כנראה אף היא, ובמקום ביתה של משפחה אינטימית הוקמו בניין גדול, משרדים וחנויות. סופו של תהליך השינוי העירוני מוצג אף הוא במושגים של נשיות, אך הפעם זוהי נשיות פרוצה: "תל-אביב... הסירה מעליה את שמלתה הרחבה, הנקייה והפשוטה, ולבשה שמלת-ערב משובצת, בעלת מחשוף מגרה...". פרוצה אך משגשגת, עולה כפורחת, מנוכרת אך החיים זורמים בה באון. פנינה מעוצבת בידי כוחותיה המשתנים של תל-אביב — שוק העבודה החסום, הדיור הקשה להשגה, הזרות האנושית. היא מעוצבת בידי הניכור ומגלמת אותו. העיר תמשיך לצמוח ותוך כדי כך תכלה את קורבנותיה. ואילו פנינה, המגלמת את העיר, תידרדר אל התהום ללא כל אפשרות חזרה. יסודות קיומה נפרצים ונדחקים: הנטישה, הניכור והרדיפה דוחקים את האהבה, המוסר, התום והאמונה, ובסופו של דבר, באופן בלתי נמנע, דרך תחנת השחיתות והזנות — הם דוחקים גם את השפיות.

תבנית זו של הידרדרות בלתי נמנעת ובלתי הפיכה במדרון תלול, בעקבות סטייתיה של אשה מן המוסר ומדרך הישר, מופיעה גם בסיפורים אחרים. שוב ושוב, בגירסאות שונות, אנחנו קוראים על אשה צעירה — לעתים מודגשים יופייה ותומתה — אשר מעדה. לעתים המעידה היא תוצאה של נטישה (כמו במקרה של פנינה), ולעתים היא נובעת מבחירה של האשה, שהתאהבה במי שמחוץ לקולקטיב.

רחל היא דוגמה נוספת לסיפור של נטישה. רחל הגיעה לארץ כעולה בודדה, והתיידד עמה יעקב מזרחי. כאשר התחוויר ליעקב כי בידי רחל הון עתק של 200 לא"י, הפכה הידידות לאהבה עזה. תחילה הצליח יעקב לדחות את נישואיהם בתירוצים שונים. כאשר נודע לו כי רחל הרה ובקרוב תלד לו בן — ולחציה להינשא גברו — הצליח לקחת ממנה

את שארית כספה ולהיעלם. גורלה של רחל נגזר. בכתבה סופר שהיא יצאה מבית החולים חשוכת מרפא, אולם טיב מחלתה לא הוסבר. עוד נכתב שקרוב המשפחה שבביתו התגוררה מת, ורחל החלה לשוטט ברחובות. "היא עוברת ברחוב וצוחקת את צחוקה האיום, שלשמעו עוברת צמרמורת בגוף... עתה אין היא זוכרת ואין היא יודעת מאומה, אפילו על אודות בתה שכחה, בתה הקטנה שאנשים טובים אימצו אותה לבת ישר מבית החולים..." (עתון מיוחד, תרצ"ז א). כפי שניתן לראות, אמהות — תפקידה וייעודה העיקרי של האשה הנורמטיבית — אינה מתקיימת בסיפורים אלו על נשים שסטו מדרך הישר.

סיפורי הידרדרות מסוג נוסף עוסקים בנשים יהודיות שהלכו שבי אחר אהוב ערבי, או נישאו לגבר ערבי. האשה הולכת אחר אהובה אל עולמו (בדרך כלל ליפו), ואז מתגלה אופיו האמיתי, הוא משנה את יחסו אליה והאהבה מתפוגגת. דוגמה לכך היא סיפורה של היפהפייה מפתח-תקווה, בתו של העשיר ב', ש"אהבה אומללה נשתלחה בלבה אל הצעיר הערבי בעל השפם השחרחר" (עתון מיוחד, תש"ה א). לאחר שנעלמה מן הבית נשמעו סיפורים על שמלות המשי שלה, על תכשיטיה היקרים ועל המכוננית המהודרת שחלפה בה, אולם עם הזמן התברר כי היא שבויה בעגמי ב"כלוב זהב". עם פרוץ המאורעות שינה אהובה את יחסו אליה והביא לביתו אשה שנייה. יום אחד שבה האשה והופיעה בבית הוריה בפתח-תקווה כשהיא חולה במחלה ממארת. גופה אמנם הבריא בהמשך, אבל היא לקתה ברוחה. היא ברחה שוב מבית הוריה אל בית בושת ביפו, ומשם — לאחר שנודע לה על מות אביה ואמה, שהצער הכריעם — הגיעה אל חוצות העיר. "סבבה לה היפהפייה המטרופת מרחוב לרחוב ומעיר לעיר" (שם).

סיפורים נוספים מתארים אלימות קשה שראשיתה מיד לאחר נישואיה של אשה יהודייה לגבר ערבי, אז מתגלה אופיו האמיתי של הבעל או אופיו של העולם שאליו נכנסה. אלא שלאשה אין כבר לאן לחזור. מיניות נשית הפורצת מדרך המותר סופה — כך מברשים לנו סיפורים אלו בסגנונם המלודרמטי — הידרדרות אל התחתית. זנות, שיגעון ומוות הם המחכים לה בהמשך הדרך, שאין ממנה חזרה.³²

סיכום

מתוך הכתבה המלודרמטית על פנינה המטרופת, ומתוך דבריהם של רבים מאנשי היישוב, עולה התפיסה כי המיניות הנשית מסמנת גבולות, וככזו היא גם מסוגלת לפרוץ אותם. בהקשר זה, שלוש התופעות שבהן עסק מאמר זה — נטישה, זנות ושיגעון — מאירות

³² כותרות הכתבות מעידות הן על התוכן והן על התבנית. לדוגמה: "פיתה צעירה ולבסוף הפקירה במחסן עזוב. טרגדיה של צעירה שברחה עם מאהב ערבי ולאחר שנתעברה עזבה לאנחות במחסן גרוטאות", עתון מיוחד, תנ"ה (שבת תש"ד); "פתח בפרחים — המשיך במכות — וסיים במשפטים. הטרגדיה של בחורה צעירה שהתאכזבה בבחורי תל-אביב והלכה ליפו למצוא נחמה וקיבלה מכות נמרצות", עתון מיוחד, קפ"ב (י"א באב ת"ש).

בצורות שונות את מורכבות היחסים שבין מיניות נשית לבין גבולות הקולקטיב. המושג התרבותי פריצות הופך במסגרת דיון זה לרעיון מרכזי המקשר בין שלוש התופעות. הנטושה נעשית פרוצה משום שקיומה נעשה פרוץ, לאחר שהיא מאבדת את ההגנות והתמיכות הנפשיות, החברתיות והכלכליות; הזונה הופכת לחלק מתופעה של פריצות, ופורצת לא רק את גבולות המותר והמוסרי, אלא גם את גבולות הקולקטיב; ואילו המשוגעת פורצת את גבולות השפיות ואת גבולותיה של התודעה הקולקטיבית. כפי שראינו, הגבולות הנפרצים רבים ומגוונים, ויש בהם הגבלה וריסון יחד עם הגנה ותמיכה. הבולטים שבהם הם גבולות הלאום, גבולות הקולקטיב. עם זאת, חיי היומיום בעיר מתאפיינים בגבולות נוספים: גבולות המשפחה, גבולות היחסים האינטימיים, גבולות ההתנהגות המותרת והנורמטיבית, גבולות השפיות. מיניות בכלל, ומיניותה של האשה בפרט, מתוחמות בגבולות אלו. רבות מהנשים היהודיות המהגרות ביישוב העברי החדש התנסו בהתערערותם של הגבולות. ברמה הקונקרטית, נשים רבות חוו מצוקה קשה נוכח ההכרח להתמודד לבדן עם הקיום היומיומי ללא תמיכה והגנה. ברמה הסימבולית, פריצת הגבולות של ההתנהגות הנשית ושל המיניות הנשית נתפסה כערעור וכאיום על הגדרת הקולקטיב, על הסדריו ועל אבחנותיו.

ביבליוגרפיה

- אלידע, עוזי, 1999. "עתונות 'צהובה' מול 'עתונות' הגונה", קשר 26 (נובמבר 1999): 37-48.
- אלרואי, גור, 2003. "מי היו המהגרים לארץ-ישראל בראשית המאה ה-20?", בטאון אוניברסיטת חיפה (סתיו תשס"ד).
- ברנשטיין, דבורה, 1987. אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- _____, 1993. "בין האישה-האדם ואשת-הבית": אישה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב", החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ערך אורי רם, ברירות, תל-אביב, עמ' 83-103.
- בת הכרמל, תרצ"ט. "הרחוב משתעשע באשה מטורפת ומופקרת", עתון מיוחד צ"ו, כ"ח בתשרי תרצ"ט. גרוסמן, אברהם, תשס"א. חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי-הביניים, מרכז זלמן שזר, ירושלים.
- דבר הפועלת, 1934. [ללא כותרת], דבר הפועלת 1 (11): 24.
- _____, 1936. "האם", דבר הפועלת 3 (4-5): 80-81.
- ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ-ישראל, תרצ"ה. "מקרי האיבוד לדעת", ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ-ישראל ג (אוגוסט 1935, אב תרצ"ה): מ"ז-נ"ב.
- עתון מיוחד, תרצ"ז א. "האהוב ברח ביום החופה", עתון מיוחד כ"ה (ד בתמוז תרצ"ז).
- _____, תרצ"ז ב. "היא מחפשת את 'ישקה' שלה", עתון מיוחד ל (י באב תרצ"ז).
- _____, תש"ה, "קצה הטרגי של בת-עשיר שיצאה לפריצות", עתון מיוחד שצ"ז (תשרי תש"ה).

- _____, תש"ה ב. "נחשול פריצות מציף את ת"א", עתון מיוחד תל"ג (אב תש"ה).
 צפרוני, גבריאלי, 1988. "עתון מיוחד: העולם בצהוב", קשר 3: 107–112.
 שילה, מרגלית, 2001. נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840–1914,
 אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה.
- _____, תשס"ד. "זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה: מבט גברי ומבט נשי",
 ירושלים וארץ ישראל 1: 173–196.
- שם אור, אורה, 1992. בלי הקוקו והסרפן, ידיעות אחרונות, תל-אביב.
- Abu-Lughod, Lila (ed.), 1998. *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Carpenter, Belinda, 2000. *Re-Thinking Prostitution, Feminism, Sex and the Self*. New York: Peter Lang.
- Enloe, Cynthia, 2000. "The Prostitute, the Colonel, and the Nationalist," in *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: California University Press, pp. 49–107.
- Flexner, Abraham, 1917. *Prostitution in Europe*. New York: Century Press.
- Friedman, S. Reena, 1982. "'Send Me My Husband who is in New York City': Husband Desertion in the American Jewish Immigrant Community, 1900–1926," *Jewish Social Studies* XLIV: 1–18.
- Gilfoyle, Timothy, 1999. "Prostitutes in History: From Parables to Pornography to Metaphors of Modernity," *American Historical Review* 104 (1): 117–141.
- Government of Palestine, 1921. "Public Notice," *Official Gazette* 37 (15 February 1921).
- Guy, J. Donna, 1998. "Stigma, Pleasures and Dutiful Daughters (Review Article)," *Journal of Women's History* 10 (3): 180–191.
- Hodges, G.R., 1997. "Flaneurs, Prostitutes, and Historians: Sexual Commerce and Representation in the Nineteenth Century Metropolis," *Journal of Urban History* 23: 488–497.
- McLintock, Anne, Aamir Mufti, and Ella Shohat (ed.), 1997. *Dangerous Liaisons: Gender, Nation, and Postcolonial Perspectives*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Parker Andrew, Mary Russo, Doris Sommer, and Patricia Yaeger (ed.), 1992. *Nationalisms and Sexualities*. New York: Routledge.
- Suad, Joseph, and Susan Slyomovics (ed.), 2001. *Women and Power in the Middle East*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Yuval-Davis, Nira, 1997. *Nation-Gender*. London: Sage.